

V. László Zsófia

Az 1831-es kolerajárvány a Tabánban

Demográfiai vizsgálat a Tabáni Katolikus Plébánia anyakönyvei alapján

1831-ben egy addig ismeretlen betegség söpört végig Európán. Az ázsiai kolera nem okozott ugyan a középkori pestisjárványokéhoz hasonló pusztítást, de az ismeretlentől való félelem, a gyógyítás céljából és a betegség továbbterjedése ellen tett intézkedések komoly társadalmi feszültségeket hoztak felszínre. Ez is oka lehetett annak, hogy a járvány kitérését helyenként igyekeztek eltitkolni, így az áldozatok csak késve vagy kisebb számban jelentek meg a hivatalos statisztikákban, mint amire a halálozás kiugróan magas mértéke utal. A diagnosztika fejletlensége, hasonló tünetekkel járó egyéb betegségek azonosítása ugyancsak megnehezítette a korabeli doktorok és kirurgusok, de még inkább az anyakönyveket vezető, orvosilag képzetlen papok munkáját.

A járvány hatását Buda egyik „külvárosának” történeti demográfiai elemzésével mutatom be, amelyhez a Tabáni Katolikus Plébánia halotti anyakönyveit használtam fel.¹ Az adatokat igyekeztem minél több szempontból megvizsgálni és más forrásokkal is összevetni, hogy minél komplexebb módon mutathassam be a járvány pusztításának méretét, lefolyásának intenzitását, illetve áldozatainak életkorát. A hosszabb távú folyamatok elemzéséhez az 1821–1833-as évek keresztelési,² házasságkötési és halotti anyakönyveit, az 1834–1880 közötti időszakra pedig Klinger András népmozgalmi adatait használtam fel.³ A korszakhatárolást az indokolta, hogy az adatok összevethetőek legyenek az 1872–1873-as utolsó nagy kolerajárvány pusztításával és egyéb hatásaival.⁴ Ebből, és az 1831-es kolera budai és – jól feldolgozott – győri statisztikáival való összehasonlításból az anyakönyvi bejegyzések megbízhatóságára következtethetünk.

¹ A vizsgálatot Dóra Fruzsínával és Farkas Katalinnal közösen kezdtem el egy az ELTE BTK történelem szakon tartott társadalomtörténeti szeminárium keretében. Segítségüket ezúton is köszönöm. Jelen tanulmány megírását és a hozzá szükséges további gyűjtőmunkát azonban már egyedül végeztem el.

² Bár nem születési, hanem keresztelési anyakönyvekről van szó, mivel az élve született gyermekeket igyekeztek a szülők minél hamarabb megkereszteltetni, a megkeresztelték számát azonosnak tekintettem az élve született gyermekekével.

³ Klinger 1984. Klinger 1821–1833 közötti adatai a születések tekintetében egy-két fős eltérést mutatnak az anyakönyvekhez képest, amelyet korrigáltam. 1834–1880-ra nézve azonban elfogadtam eredményeit. 1828-ban Klinger szerint 307, de számításom szerint csak 306 csecsemő született, 1833-ban pedig Klingernél 303, számításom szerint 302 lett az eredmény.

⁴ Máday Lajos szerint az 1873-at követő „5 úgynevezett »kis kolerajárvány« demográfiai és epidemiológiai szempontokból egyaránt nem hasonlíthatók össze a megelőző nagy kolerajárványokkal.” (Máday 1990: 61.)

Fényes Elek a következőképpen mutatta be a városrészt: Krisztinavárossal „határos délről Taban, melly legrégibb része Budának, ’s hajdan Kis Pestnek hivattatott; szomszédos levén vele a’ sz. Gellért hegye alatt fekvő Erzsébetfalva helysége. Ezen külváros mindenik közt házra legnépesebb, ’s nagy része a’ sz. Gellérthegye meredek oldalát borítja.”⁵ Lakói számát tekintve a Viziváros után a második legnépesebb „külváros” volt, ahol a katolikus többség mellett jelentős görög-keleti és zsidó közösség is élt.⁶

A tabáni katolikus plébánia halotti anyakönyvi bejegyzései szerint az 1831-es járvány idején összesen 48-an haltak meg kolerában. A járvány első áldozatát 1831. augusztus 11-én regisztrálták, az utolsót pedig 1833. március 20-án. A pusztítás természetesen nem volt folyamatos ez alatt a hosszú idő alatt, voltak lappangási időszakok is. Ezt mutatja be az 1. mellékletben található grafikon, amelyet összevethetünk az 1872–1873. évi utolsó nagy járvány jellemzőivel (2. melléklet). 1831 augusztusában 17, szeptemberben 10, októberben 2, novemberben pedig egy embert vitt el a betegség. Ezután hosszú koleramentes időszak következett, majd a járvány 1832 júliusa és szeptembere között 12, 1832 decembere és 1833 márciusa között pedig újabb hat áldozatot követelt. Az 1872–1873-as kolerajárvány is hosszú ideig – egy évig – pusztított a Tabánban. Ismét megfigyelhetjük a lappangási időszak után bekövetkező kiújulást, de ekkor nem nyáron, hanem az őszi hónapokban dühöngött leginkább. Tavasszal újból megjelent és egészen szeptemberig tartott, de már lényegesen kevesebb áldozatot követelt, akárcsak 1832–1833-ban.

A kolera elleni védekezést irányító vegyes bizottságnak küldött jelentések más képet mutatnak a járványos időszakról. Ezek szerint Budán 1831. július 15-től szeptember 27-ig tartott a járvány, amely összesen 831 áldozatot szedett.⁷ A Tabánban ekkor 27-en haltak meg kolerában, ami a budai kolerahalálozás 3,24%-a, az időszak tabáni halottainak pedig 56,25%-a. Buda 1832-től már nem is szerepel a jelentésekben, holott a szomszédos Pestről még ekkor is érkeztek adatok. Mint látható, a tabáni anyakönyvekbe csak a járvány budai kezdete után egy hónappal jegyezték fel az első kolerás halálesetet (4. táblázat és 7. melléklet), viszont még másfél évvel a járvány „hivatalos vége” után is előfordult szórványosan a betegség (1–2. melléklet). Elképzelhető ugyan, hogy ezeket az eseteket diagnosztizálták rosszul.

⁵ Fényes 1843: 318.

⁶ Külvároson Fényes a budai Váron kívül eső városrészeket értette. A Tabán lakói közül 4768 katolikus, 64 evangélikus, 59 református, 559 görög-keleti, 238 zsidó volt az 1830-as egyházi összeírás szerint. (Fényes 1843: 324.)

⁷ A Comissio politico-cameralis-militaris mixtát az 1830. november 3-án kelt királyi rendelet hívta életre. Feladata a kolera elleni védekezés megszervezése volt. Az országot Buda és Pest kivételével 20 kerületre osztották, melyeket királyi biztosok irányítottak. Buda és Pest élére 1831. július 5-én br. Mednyánszky Alajost nevezték ki. A királyi biztosok a vegyesbizottságnak küldték meg a kolerával kapcsolatos jelentéseiket. (B. Lukács 1966: 116; Linzbauer 1861: 167.)

A kolera áldozatainak számával kapcsolatban már többen felvetették, hogy a hivatalos jelentések alulregisztrálták az eseteket.⁸ Mivel csak az összesített – megyékre és szabad királyi városokra lebontott – jelentések maradtak fenn, sajnos nem tudtam összevetni a tabáni anyakönyvek bejegyzéseit a kolerabizottságnak megküldött adatokkal. Mégis feltűnőek a járvány idejével kapcsolatos eltérések és gyanúsán alacsony a kolerában elhunytak száma is.

Figyelemre méltó, hogy a tabáni halálozások száma már 1831 júliusában megnőtt az átlagoshoz képest, holott az első kolerás esetet csak augusztus 11-én jegyezték be az anyakönyvbe.⁹ Elképzelhető, hogy eleinte nem ismerték fel vagy szándékosan titkolták a betegséget. Mednyánszky Alajost már július 5-én megbízták a kolera ügyeivel foglalkozó királyi biztos feladatainak ellátásával.¹⁰ Július elején az orvosokat is kinevezték az egyes budai városrészekbe: a Tabánba Loebelin és Straub doktorok, valamint Devits és Rosendorfsky kirurgusok kerültek,¹¹ akikhez pár nappal később Eisinger és Cohn kirurgusok csatlakoztak.¹² A körzet egészségügyi biztosai – Ignjátovits János és Saarosy András szenátorok, valamint Farkass Károly jegyző – pedig július 13-án megküldték a városrész határainak őrzésével megbízott kapitányok nevét is Mednyánszkyknak. Kirics Dávid 99, Tyry János 98, Semmelweis József pedig 97 fős őrség felett rendelkezett.¹³ A város tehát felkészült a járvány elleni küzdelemre. A betegség budai állásáról szóló első számszerű jelentés azonban csak a július 26-ai állapotokat tükrözi, a jelentés egy-egy, táblázatos formája pedig – a hivatali utasításoknak megfelelően – augusztus közepétől jelent meg.¹⁴ Ekkor határozták meg először a járvány kitörésének dátumát is. Valószínű tehát, hogy a halottak számának megnövekedéséből és a betegség tüneteinek leírásából utólag állapították meg a járvány kezdetét, az anyakönyvi bejegyzések változása pedig csak ezt a hivatali intézkedést követte.

Az 1821 és 1833 közötti időszak népmozgalmi adatai jól érzékeltetik a betegség hatását (1–3. táblázat és 3–4. melléklet). Míg a kolerát megelőző tíz év halálozási átlaga 314, a kolerát követő tíz év pedig 304 volt, 1831-ben 549 halálesetet jegyeztek fel, vagyis a korábbinál 75%-kal, a későbbinél 80%-kal többet. Ezzel a Tabán ugyan elmaradt a mai Magyarország területén mért 84%-os növekedéstől, de jóval meghaladta az Osztrák Birodalom egyéb területeit jellemző 34%-os arányt.¹⁵ Tóth Árpád azonban felvetette, hogy „mennyire indokolt

⁸ Benda 2000; Faragó 2006; Máday 1990.

⁹ Mivel augusztus 11-én csak egy, 12-én pedig egy kolerás bejegyzés sem szerepelt az anyakönyvben, a 7. mellékletben található diagramon ez még nem észrevehető. Itt a teljes budai kolerahalálozással való összehasonlítás volt a cél, ezért a diagram méretezésében először csak az augusztus 16-ig bekövetkezett tíz haláleset válik láthatóvá.

¹⁰ B. Lukács 1966: 75.

¹¹ 1831. július [4-ei] rendőri utasítás. BFL IV. 1002. uu. 63. d.

¹² Köffinger Pál tisztiorvos 1831. július 14-ei levele. BFL IV. 1002. uu. 63. d.

¹³ A tabáni városrész politikai biztosainak levele Mednyánszky Alajoshoz, 1831. július 13. BFL IV. 1002. uu. 63. d.

¹⁴ Linzbauer 1861: 162–167.

¹⁵ Máday 1990: 66.

éves léptékben végezni az ilyen számításokat”, miközben a járványok többnyire csak néhány hónapig tartottak.¹⁶ Jelen esetben az éves adatok elemzése alapján az 1831-es kolera nem mutat halandósági válságot, hiszen a halálozások száma nem növekedett kétszeresére sem.¹⁷ A halálozási görbe azonban nagyon határozottan kimutatja a járványos időszakot. A kolerát megelőző tíz évben az egy hónapra eső halálozások száma átlagosan 26 volt. 1831 júliusában viszont hirtelen több mint háromszorosára, augusztusában több mint hétszeresére nőtt, ami már válságnak tekinthető.¹⁸ Szeptemberben még valamivel többen haltak meg az átlagosnál, majd a következő augusztusig a megelőző évek havi átlaga alá csökkent az elhunytak száma. A járvány tehát az „előhalálozás” folyamatát segítette elő azzal, hogy hirtelen, nagyon rövid idő leforgása alatt pusztította el a kevésbé ellenálló szervezetűket. A július–augusztusi halálozási csúcs azért is feltűnő, mert mint Benda Gyula kimutatta, a 18–19. században általában tavasszal szokott magas lenni az elhunytak száma, amelyet egy nyári visszaesés követ.¹⁹ A kolerát megelőző évek tabáni arányai kiegyenlítettebbnek tűnnek a Benda által vizsgált keszthelyiekénél, az 1831-es kiugró adatokhoz hasonló értékek azonban nem fordultak elő korábban.

1. táblázat

Halálozások száma, 1821–1833.

	1821	1822	1823	1824	1825	1826	1827	1828	1829	1830	1831	1832	1833
Január	22	23	29	28	29	29	29	28	22	20	44	21	40
Február	19	27	33	28	36	21	47	27	28	22	44	16	24
Március	23	25	56	31	31	28	23	30	29	32	42	22	26
Április	15	27	62	26	25	23	14	26	23	20	25	16	38
Május	22	30	48	14	31	23	27	19	23	30	20	22	31
Június	19	26	26	32	20	20	20	22	14	28	24	20	24
Július	13	40	23	22	19	25	24	15	24	43	84	23	18
Augusztus	25	27	19	35	16	23	36	30	31	28	184	30	15
Szeptember	14	26	12	43	23	42	26	26	38	24	32	29	17
Október	17	21	15	47	24	25	17	15	31	23	14	22	19
November	16	30	18	24	16	19	29	20	33	25	17	27	10
December	24	40	18	25	35	23	31	34	27	20	19	36	17
Összes	229	342	359	355	305	301	323	292	323	315	549	284	279

Forrás: BFL XV. 20. A74–75.

¹⁶ Tóth 2006: 104–105.

¹⁷ A halandósági válságokról bővebben lásd Benda 2000.

¹⁸ Ugyanezeket az eredményeket kapjuk, ha az előző tíz év augusztusra, illetve szeptemberre vonatkozó átlagával számolunk.

¹⁹ Benda 2000: 137.

Érdemes megvizsgálni ezeket az adatokat a Tabán teljes katolikus lakosságához viszonyítva is. Fényes Elek, 1830-as adatot felhasználva, 4768 főre becsülte a népességet,²⁰ és az Esztergomi Főegyházmegye schematizmusa is hasonló adatot közöl: 1831-ben 4793 hívőt tartott számon.²¹ A kolera 1831 és 1833 között az anyakönyvi bejegyzések szerint összesen 48 áldozatot szedett, ami a lakosságnak alig 1%-át jelentette. Ebből 30-an vesztették életüket 1831-ben. Semmiképpen nem mérhető tehát a kolera pusztítása a középkori pestisjárványokéhoz, de egy ilyen hirtelen megjelenő ismeretlen betegség mégis nagy sokkot jelenthetett a lakosságnak. Gyors lefolyása hatékony orvosi és hatósági intézkedéseket sejtet. Ugyanakkor elgondolkodtató, hogy a halottak számának 75%-os növekedését magyarázhatjuk-e egy olyan betegséggel, amely az anyakönyvek bejegyzései szerint az éves halálzásnak csak alig több mint 5%-áért felelős?

Buda teljes lakossága Fényes Elek közlése szerint 1830-ban 29 676 fő volt,²² amelyből a hivatalos statisztika alapján 831-en haltak meg kolerában, a lakosság 2,8%-a. A járvány tehát a népesség viszonylag kis részét pusztította el, de aránya mégis csaknem háromszorosa a tabáni bejegyzésekének. Míg a Tabán katolikus népessége a teljes budai lakosság 16%-a volt, a budai kolerahalottaknak csak a 3,26%-át találjuk meg a városrész anyakönyvében.

A születések számában nem okozott ilyen radikális változást a kolera (2. táblázat és 3–4. melléklet). 1831-ben már kevesebb gyermek született a Tabánban, mint az előző években, pedig a kolera nyár eleji megjelenése, ha hatással is volt a fogamzásokra, nem befolyásolhatta az az évi születéseket. A kolerás időszakban fogantak száma azonban ennél is kevesebb. Az előző évihez képest 32-vel csökkent, ami az 1831-ben születettek 10,7%-át jelenti, az előző tíz év 323 fős születési átlagának pedig csupán 87%-a. 1833-ban viszont az előző évhez képest 18%-kal több csecsemő született, ami jellemző a népesedési katasztrófák utáni megújulási folyamatra, de az 1820-as évek elejének szintjét, sőt a járványt megelőző tíz év átlagát sem éri el. A születések 1826-ot követő csökkenő tendenciája további vizsgálatokat igényelne. Lehetséges, hogy az anyakönyvezés módjában, megbízhatóságában történt változás, esetleg a lakosság egy része került más plébánia hatáskörébe. Az azonban így is elmondható, hogy a kolera hatása a születések számának változásában is megfigyelhető, bár sokkal kisebb mértékben befolyásolta azt, mint a régi típusú halandósági krízisek idején. A szülőképes korú nők számának csökkenése sem volt olyan mértékű, hogy ne emelkedett volna a születések száma egy év alatt a kolerát közvetlenül megelőző szintre. A születések és a halálzás adatainak összevetése azonban ismét a járvány sokkoló hatását bizonyítja. Míg más években nagyjából egyenlő volt ezek száma, 1831-ben kétszer annyi haláleset történt, mint ahány csecsemő született.

²⁰ Fényes 1843: 324.

²¹ *Schematismus* 1831: 36.

²² Fényes 1843: 324.

2. táblázat

Születések száma, 1821–1833.

	1821	1822	1823	1824	1825	1826	1827	1828	1829	1830	1831	1832	1833
Január	27	14	25	34	23	30	34	31	30	22	33	22	26
Február	24	31	29	36	33	37	27	28	28	36	23	21	27
Március	37	36	31	38	28	33	31	30	27	28	24	31	34
Április	23	5	31	19	27	22	30	24	15	21	18	13	28
Május	34	27	28	31	31	42	27	19	32	17	16	12	26
Június	29	28	22	25	26	31	27	25	18	22	21	17	22
Július	29	29	33	26	26	25	27	31	14	26	28	21	23
Augusztus	20	32	26	20	29	27	27	15	28	22	27	28	30
Szeptember	28	30	24	24	27	35	22	31	19	36	20	29	21
Október	17	29	29	25	22	25	29	28	34	23	23	22	19
November	29	24	31	24	34	26	32	24	31	26	20	16	21
December	34	36	24	25	18	21	17	20	24	24	29	23	25
Összes	331	321	333	327	324	354	330	306	300	303	282	255	302

Forrás: BFL XV. 20. A66–67.

A házasságkötések számában sem figyelhető meg élesen az a tendencia, amely a régi típusú halandósági válságokat követte (3. táblázat és 3–4. melléklet). Pakot Levente magyarigeni adatokat vizsgálva kimutatta, hogy az 1738–1739-es pestis idején a házasságkötéseket elhalasztották, a járvány megszűnte után viszont jelentősen megugrott a számuk. Az özvegyen maradtak gyors és nagyarányú újráházasodása, sok esetben pedig a szokásosnál fiatalabb korban kötött frigy volt ekkor a jellemző.²³ Ezzel szemben a Tabánban már 1831-ben héttel több katolikus pár kötött házasságot, mint az előző tíz évben átlagosan. Ez 12%-os növekedést jelent. Mivel a házasságkötés időpontjának kijelölése tudatos választás eredménye, érdemes megvizsgálni, hogy a járvány hogyan befolyásolta az esküvők éven belüli megoszlását. 1831 januárjában hárommal, májusban négyel több esküvőt tartottak az előző tíz év átlagához képest, áprilisban viszont hárommal kevesebbet. Márciusban, a nagyböjt ideje alatt, nem tartottak esküvőt.²⁴ Ezt a tilalmat egyébként a vizsgált években mindannyiszor betartották. Az esküvők számában a járvány sem okozott törést. Júliusban még több, augusztusban pedig ugyanannyi frigy kötött, mint a korábbi évek hasonló időszakában. Amikor pedig a járvány ereje alábbhagyott, rögtön megnőtt a házasságkötések száma. Szeptemberben a 2,2-es átlagos érték helyett 5, októberben 3,4 helyett 6 pár fogadott hűséget egymásnak, a novemberi tíz esküvő azonban megfelel az átlagnak.

²³ Pakot 2006.

²⁴ 1831-ben húshagyókedd február 15-re, húsvétvasárnap pedig április 3-ra esett, a böjt tehát egész márciusban tartott. (Szentpétery 1912: 82.)

A kolerát követő év februárját jellemezte leginkább a szokatlanul sok esküvő: az átlagos 8,7-hez képest 22. Ezt azonban kedvezően befolyásolhatta a böjti időszak késői kezdete, míg az átlagot nyilvánvalóan csökkentették az olyan évek, amikor a korán kezdődő böjt miatt kevesebb esküvő megtartására volt idő. Az 1832-es adat viszont a második legtöbb februári esküvőt regisztráló 1821-es évet is 46%-kal meghaladta. Sőt, az a kivételes helyzet állt elő, ami 1880-ig nem is ismétlődött meg, hogy több pár kötött házasságot, mint ahány gyermek született, és ahány temetés volt a városrészen. A márciusi két eset is meglepő a korábbi évekhez képest, főként, ha újfent húshagyókeddhez viszonyítjuk, ami miatt mindössze egy hét állt a házasulandó párok rendelkezésére. Az április 22-re eső húsvétvasárnap miatt az esküvők száma abban a hónapban kevesebb lett az átlagosnál, júniusban viszont kettővel több volt. Ettől eltekintve azonban a korábbiaknak megfelelően alakult a házasságkötések időzítése és mennyisége is. A kolera tehát nem hatott a házasságkötések elhalasztásának irányába, a járványt követő néhány hónapban azonban valóban megnőtt a számuk. Éves szinten 1830-tól 1834-ig tartott a növekvő tendencia, amit azonban jelentős csökkenés követett.

3. táblázat

Házasságkötések száma, 1821–1833.

	1821	1822	1823	1824	1825	1826	1827	1828	1829	1830	1831	1832	1833
Január	3	3	3	1	10	8	7	5	6	5	8	6	4
Február	15	13	7	10	6	6	11	7	4	8	8	22	10
Március	3	–	–	2	–	–	–	–	5	–	–	2	–
Április	3	16	3	1	2	7	–	2	1	1	1	1	6
Május	6	–	6	8	5	12	6	9	4	3	10	5	6
Június	3	8	7	7	3	2	5	4	3	5	3	7	5
Július	2	3	1	3	2	5	4	4	1	2	4	3	4
Augusztus	1	5	1	5	3	4	6	5	2	1	3	3	6
Szeptember	–	2	7	4	5	2	3	1	1	2	5	3	6
Október	5	7	2	3	2	3	3	2	1	6	6	3	4
November	20	15	15	8	5	8	8	6	4	9	10	8	12
December	–	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Összes	61	73	52	52	43	57	53	45	32	42	58	63	63

Forrás: BFL XV. 20. A72.

Az anyakönyvi adatok hiányosságai után kutatva megvizsgáltam az 1831-ben előforduló halálokokat. Csak azokkal a betegségekkel, tünetekkel foglalkoztam külön, amelyek az összes eset (549) legalább 1%-át tették ki, vagyis minimum ötször szerepeltek az anyakönyvben (4. táblázat és 5. melléklet).

4. táblázat

Halálokok megoszlása, 1831.

	Jan.	Febr.	Márc.	Ápr.	Máj.	Jún.	Júl.	Aug.	Szept.	Okt.	Nov.	Dec.	Össze- sen
Bélüszkösödés ²⁵	–	–	3	1	–	3	54	96	–	–	–	1	158
Idegsorvadás ²⁶	12	16	8	6	2	8	6	4	9	5	7	4	87
Görcs ²⁷	8	8	1	5	6	7	5	18	3	1	3	5	70
Idegláz ²⁸	1	2	1	–	1	1	5	29	4	–	2	1	47
Kolera ²⁹	–	–	–	–	–	–	–	17	10	2	1	–	30
Sorvadás ³⁰	4	5	2	1	4	–	2	1	1	2	1	2	25
Férges idegláz ³¹	3	2	–	1	–	–	1	10	–	–	–	–	17
Tüdőbénulás ³²	–	–	7	4	–	1	2	–	–	2	1	–	17
Aggkori sorvadás ³³	2	2	5	2	–	1	2	–	1	–	–	–	15
Vízkiórág ³⁴	2	1	1	–	2	2	1	1	–	–	–	3	13
Száraz betegség ³⁵	2	1	2	2	2	–	–	–	1	–	1	1	12
Hasmenés ³⁶	–	1	–	–	1	–	–	4	3	–	–	1	10
Szájon belüli üszkösödés ³⁷	5	1	1	1	–	–	–	–	–	–	–	–	8
Gutaütés ³⁸	2	1	2	1	–	–	1	–	–	–	–	–	7
Vérhas ³⁹	1	–	–	–	–	–	1	2	–	1	–	–	5
Szájzár ⁴⁰	–	1	2	–	–	–	1	1	–	–	–	–	5
Egyéb	2	3	7	1	2	1	3	1	–	1	1	1	23
Összesen	44	44	42	25	20	24	84	184	32	14	17	19	549

Forrás: BFL XV. 20. A75.

²⁵ Az anyakönyvben szereplő elnevezés: *gangrena intestinorum*

²⁶ *tabe nervosa*

²⁷ *convulsionibus*

²⁸ *febri nervosa*

²⁹ *cholera*

³⁰ *atrophia*

³¹ *febri verminosa nervosa*

³² *in paralyisy pulmonum*

³³ *marasmo senili*

³⁴ *in hydrothorae (in hydrophe)*

³⁵ *phtysi pulmonali*

³⁶ *diarhea [diarrhoea]*

³⁷ *cum gangrena interna oris*

³⁸ *apoplexia*

³⁹ *dysenteria*

⁴⁰ *trismo maxilla*

A bejegyzések latinul íródtak, de az eredeti megnevezésekre való utalás mellett jobbnak láttam a dolgozatban a magyar megfelelőiket használni.⁴¹ A vizsgált időszakban bekövetkezett halálesetek 29%-át bélüszkösödés okozta. A második leggyakoribb halálok az idegsorvadás volt 15,8%-kal, míg a görcs a halálozások 12,7%-áért, az idegláz pedig 8,6%-áért volt felelős. A kolera „csak” az ötödik helyet érte el a „rangsorban” az említett 5%-kal. Megváltoznak azonban az arányok, ha csak az augusztust és a szeptembert, a járvány legsúlyosabb időszakát vesszük figyelembe. Ekkor összesen 214 ember halt meg, közülük 27-en kolerában. Ez már 12,6%-ot jelent, ami azonban még mindig nem magyarázza meg a halálesetek kiugróan magas számát. Az sem egyértelmű, hogy mi okozta a júliusi nagy emberveszteséget. Feltűnő a bélüszkösödésben meghaltak száma. Ráadásul, míg a betegség az év első felében mindössze 7 áldozatot szedett, júliusban már 54-et, akik közül az első személy július 16-án – egy nappal a járvány hivatalosan bejelentett kitörése után – halt meg. Ezután a betegség folyamatosan jelen volt, és egyre több áldozattal járt. Július 25-én 3, 27-én 9, augusztus 1-jén, a legveszterhesebb napon, 17 ember halálát okozta az anyakönyv szerint. Ugyanakkor a kolerás bejegyzések megjelenésével a bélüszkösödés eltűnt az anyakönyvekből. Augusztus 12-én még 5 esetet írtak be, utána viszont decemberig egyet sem. A bélüszkösödéses esetek számának ugrásszerű megnövekedése egybeesett tehát a kolera budai megjelenésével, eltűnt pedig a kolera első anyakönyvi bejegyzéseivel. Tömegesen szedte áldozatait és a júliustól decemberig tartó időszak halálozásának csaknem felét okozta. A halálozási görbén kiugróan magas júliusban és augusztusban 150 ember haláláért, az összes haláleset több mint 56%-áért tehető felelőssé. Ezek az adatok megerősítik azt a feltevést, hogy a kolerajárvány már júliusban megjelent a Tabánban is, de az anyakönyvekbe még más néven jegyezték be. Ezt támasztja alá, hogy a kolerát tünete alapján (hasmenés, hányás, görcsök) az emésztőszervi betegségekkel lehetett leginkább összetéveszteni, mint amire a bélüszkösödés elnevezés is utal.

Mivel más emésztőszervi betegségek is előfordultak az adott időszakban, amelyeket ugyancsak nehéz lehetett elkülöníteni a kolerától, ráadásul a járvány idején ejtették a legtöbb áldozatukat, megvizsgáltam ezek jellemzőit is.⁴² A továbbiakban a kolerában elhunytak maximális számát próbálom megbecsülni a hasonló típusú halálokok 1831. évi szóródásából következtetve. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy az így megbecsült számadat lefedi a valós kolerás halálozási számot, de valószínűsíthetően pontosítja a korábbi adatokat.

A bélüszkösödésen kívül sok bejegyzés szól a nyár folyamán a görcsökben meghaltakról. Ezt kizárólag egy év alatti gyermekek, sokszor néhány órás csecsemők esetében írtak be az anyakönyvbe. A görcs következtében meghalt gyermekek száma azonban az év első felében is jelentős: január és június között átlagosan havi hat ilyen haláleset történt. Ezért csupán azokat az eseteket adtam

⁴¹ A magyar elnevezéseket az alábbi művek alapján határoztam meg: Finály 1884; Koltai 2004; Magyary-Kossa 1929; Novák 1982.

⁴² A betegségek besorolása Koltai Gábor tanulmánya alapján történt. (Koltai 2004.)

a kolerásokhoz, amelyek a korábbi átlagos havi hat megbetegedés felett kerültek bejegyzésre. Ez lényegében csak augusztusban fordult elő, amikor 18 ilyen eset volt. A többi hónapban 1 és 5 között mozgott ez a szám. Így a kolerás halálozások számát 12-vel korrigáltam, a szintén kisgyermekeket sújtó férges idegláz⁴³ esetében pedig kilencel. Ha ugyanezt a számítást megtesszük a bélüszkösödéssel kapcsolatban, akkor az első félév átlagát, havi egyet levonva 148 valószínűsíthető kolerás esetet kapunk. Az emésztőszervi betegségek közé soroltam még a vérhast, a sárgaságot⁴⁴ és a hasmenést is, amelyek szintén augusztusban okozták a legtöbb halálesetet: összesen hatot. A három betegség az év első felében összesen négy halálesetet okozott, így ezeket az adatokat nem csökkentettem, hanem júliustól kezdve mindegyiket kolerásnak számítottam, ami 13-mal növeli a végeredményt. Mivel az idegláz okozta halálesetek is az előbbiekhöz hasonló tendenciát mutatnak, vagyis számuk július–augusztusban jelentősen megnő, az elnevezés pedig utalhat a súlyos görcsökre, szükségesnek tartottam megvizsgálni, hogy az általa okozott halálesetek mennyiben módosíthatják számításaimat. Ez az első félévi havi átlagos egy eset levonása után további 36 megbetegedést jelent.

Így a kolerában meghaltak korrigált száma az emésztőszervi betegségekkel és az idegláz esetekkel kiegészítve 248 fő (6. melléklet). Ez az 1831 második felében bekövetkezett halálesetek 71%-át jelenti, az egész évnek pedig 45%-át, vagyis lényegesen jobban magyarázza az előző évekhez képest kiugró halálozási számot. Azt természetesen ma már nem lehet bizonyosan tudni, hogy éppen ezeket és éppen ennyi halálesetet okozott a kolera, mégis valószínű, hogy a korrigált szám jóval közelebb áll a járvány pusztításának valós mértékéhez, mint az anyakönyvben is regisztrált kolerásoké, ezért a továbbiakban ezt használom.

Érdekes a tabáni adatokat összevetni a Buda városáról fennmaradt ismereteinkkel. Linzbauer⁴⁵ gyűjteményébe felvette a hivatalos kolerajelentések Budára vonatkozó adatait 1831. augusztus 8. és szeptember 27. között. Egy korábbi jelentés pedig a járvány július 26. és 31. között végzett pusztításáról tudósít. Sajnos a két statisztika különböző módszerrel készült. Míg a júliusi csak az adott napon bekövetkezett haláleseteket határozza meg, az augusztusi már az adott dátumig meghaltak összesített számát írja le. A járvány első 11 napjáról viszont nincs információnk, így nem lehetett megállapítani a kolera kezdeti hevesességét. A 7. melléklet oszlopdiagramjának első adatában ezért csak a július 26. és 31. között elhunytak számát lehetett megjeleníteni, amelyhez még hozzá kellene adni az első napok halálozását is, hogy pontosabb képet kaphassunk a járvány lefolyásáról. Az augusztusi statisztikák viszont már egységes rend szerint érkeztek a vegyes bizottsághoz, így itt már jobban megfigyelhetjük a járvány erősségének

⁴³ A férges idegláz elnevezés görcsökkel járó emésztőszervi problémára utal.

⁴⁴ A sárgaság márciusban, júniusban és decemberben egy-egy halálesetet okozott, ezért a 4. táblázatban és az 5. mellékletben nem szerepel önállóan.

⁴⁵ Linzbauer Xavér Ferenc (1807–1888) orvos, egyetemi tanár. *Codex sanitario-medicinalis Hungariae* című hétkötetes munkájában a magyar egészségügyre vonatkozó királyi és helytartótanácsi rendeleteket gyűjtötte össze a középkortól 1848-ig.

változásait. Úgy tűnik, a betegség augusztus 9. és 12. között kulminálódott, csaknem 350 áldozatot szedve, majd a következő négy napban gyengülni kezdett, de még mindig elragadott 100 embert. Augusztus 19-éig az áldozatok száma az előbbi felére csökkent, majd folyamatosan egyre jobban visszaesett. Szeptemberben pedig már kevesebb embert vitt el a ragály (39), mint augusztus 16–19. között három nap alatt (45). Szeptember 27. után nem regisztráltak újabb kolerahalált.

A tabáni anyakönyvből azonban más tendencia olvasható ki. A járvány csak augusztus 11-én jelent meg, az első öt napban 10 áldozatot szedett, majd folyamatosan terjeszkedett. Augusztus végén azonban megtorpant (augusztus 25. és szeptember 4. között nincs kolerás bejegyzés, viszont többször az ideglázat jegyezték fel a halál okaként), hogy aztán szeptember elején újból fellángoljon. Szeptember 4. és 8. között kilenc emberrel végzett, majd 13-án még eggyel, később azonban már nem történt több haláleset-bejegyzés a járvány végének kihirdetéséig. Októberben és novemberben viszont újabb három embert elvitt a betegség.

A korrigált adatok már jobban hasonlítanak a budai folyamatokhoz. A kolera augusztus eleji nagyarányú pusztítása a hónap közepére lelassult, szeptemberben pedig már csak 16 áldozatot szedett. December közepéig azonban még hat embert vitt el a kolera vagy más, hasonló tünetekkel járó betegség.

Megvizsgáltam a halottak életkor szerinti megoszlását is az 1831-es és az 1872-es kolerajárvány idején (5. táblázat). Az első járvány tabáni adatait pedig összevettem a győri statisztikákkal.⁴⁶ Bár a győri adatok egy teljes várost és jóval nagyobb népességet reprezentálnak, mégis úgy vélem, hogy érdemes megtenni ezt az összehasonlítást a halottak számának százalékos arányában.

A vizsgálatból az derült ki, hogy csupán a két legidősebb korosztály esetében egyezett meg az arány. A kolera áldozatainak körülbelül 18–19%-a a 46 és 60 év közöttiek, 12%-a pedig a 60 év felettiek közül került ki mindkét településen. A legtöbb halálos megbetegedést azonban a Tabánban a kisgyermekek között, Győrben viszont az erejük teljében lévő 26–45 éves korosztályban okozta a kór. Erre egy lehetséges magyarázatot megint csak a betegség diagnosztizálásának nehézségei adhatnak. Elképzelhető, hogy a különösen a kisgyermekek között oly gyakori emésztőszervi betegségeket is kolerának jegyezték be az anyakönyvbe, vagy éppen fordítva, hasonló tünetekkel járó más betegséget írtak be a kolerában meghalt csecsemőkhöz. A Tabánban a 15–25 éveseket, Győrben pedig a 8–14 éveseket fenyegette legkevésbé a kolera.

Az 1831-es emésztőszervi betegségekkel korrigált adatok alig módosítanak valamit a korábbi tabáni arányokon.⁴⁷ A 8–14 éves korosztály valamivel

⁴⁶ Az összehasonlítás alapjául B. Lukács Ágnes tanulmányának adatai szolgáltak. (B. Lukács 1966: 132.)

⁴⁷ A korrekció során a görcs, a hascsikarás és a hasmenés esetében nem okozott problémát az összes esetből való levonás, mert ezeket a betegségeket kizárólag a legfiatalabbaknál jegyezték fel. Ugyanígy jártam el a bélűszkösödések esetében, mert a korábbi bejegyzések túlnyomó része a legfiatalabbaknál jelent meg.

kevesebb, a 26–40 év közöttiek pedig némileg nagyobb részét teszik ki az elhunytaknak, de a többi korcsoportnál 1% alatt van az eltérés. Nagyobb változást jelent, ha az ideglázás eseteket is hozzáadjuk a járvány áldozataihoz.⁴⁸ Ez a kór tipikusan a felnőtteket támadta meg. A csecsemők és kisgyerekek aránya majdnem 4%-kal csökkent az előbbihez képest, míg a legidősebbeké 1%-kal. A többi korosztályban ezzel szemben nagyjából kiegyenlített növekedést okozott. Így az 1831-es tabáni adatok a második és a legidősebb korosztálytól eltekintve egy kicsit közelebb kerültek a győri, illetve a későbbi járvány áldozatainak kor szerinti arányaihoz.

Az 1872–1873-as kolerajárvány a Tabánban 1872. október 21. és 1873. szeptember 23. között dühöngött és 72 főt pusztított el. Az 5. táblázatból azt olvashatjuk le, hogy a járvány legtöbb áldozata a 26–45 év közötti korosztályból került ki. Ez történt 1831-ben Győrben is, bár ott nem volt annyira kiugró a különbség a többi korosztályhoz viszonyítva. Hasonlóan sok halálesetet okozott a 46–60 év közöttiek körében is. A 8 év alatti gyerekek aránya körülbelül az 1831-es tabáni és győri adatok között „félúton” helyezkedik el. Legkevesebb halálesetet a 8–14 év közötti gyerekek körében okozott az 1872–1873-as járvány a Tabánban.

5. táblázat

A kolerahalálozás életkor szerinti gyakorisági és százalékos megoszlása

	Életkor (év)						Összesen
	0–7 ⁴⁹	8–14	15–25	26–45	46–60	60 felett	
1831–1833							
<i>Tabán (fő)</i>	14	6	3	10	9	6	48
(%)	29,2	12,5	6,3	20,8	18,8	12,5	100,0%
<i>Tabáni korrigált adatok (fő)</i>	63	23	20	62	53	27	248
(%)	25,4	9,3	8,1	25,0	21,4	10,9	100,0%
<i>Győr (fő)</i>	162	104	283	510	284	184	1527
(%)	10,6	6,8	18,5	33,4	18,6	12,0	100,0%
1872–1873							
<i>Tabán (fő)</i>	13	5	12	18	16	8	72
(%)	18,1	6,9	16,7	25,0	22,2	11,1	100,0%

Forrás: BFL XV. 20. A75–77., B. Lukács 1966: 132.

⁴⁸ Mivel öt korcsoportot érintett a megbetegedés és ugyancsak öt hónap adataiból kellett levonni a korrekcióhoz, mindegyik korcsoport számát eggyel csökkentettem.

⁴⁹ B. Lukács Ágnes az első korcsoportot a győri adatok alapján 1–7 éves korig adta meg, és a Tabánban sem jegyezték fel 1 évnél fiatalabbak esetében kolerát a halál okaként. Az általam végzett korrekcióban azonban már szerepelnek csecsemők is.

Ha összevetjük az adatsorokat, azt vehetjük észre, hogy az 1831-es győri arányok közelebb állnak az 1872-es tabániakhoz, mint az 1831-eshez, vagy mint a tabáni adatsorok egymáshoz. A korrigált adatok pedig a győri, illetve az 1872-es arányok felé mozdultak el, ha csak kismértékben is. Ha elfogadjuk, hogy 1872-re a betegség diagnosztizálásában és az anyakönyvi bejegyzések precizitásában is előrelépés történt, akkor úgy tűnik, hogy az 1831-es győri adatok pontosabban mutatják a kolera jellegzetességeit, mint a tabániak.

Az anyakönyvi adatok alapján a kolerajárványnak csupán a legalapvetőbb demográfiai mutatóit vizsgáltam meg. Tanulmányomban nem kívántam a járvány terjedésével, a továbbterjedés megakadályozására tett hatósági intézkedésekkel, illetve gyógyításának módjával foglalkozni, hiszen ezt már többen vizsgálták korábban,⁵⁰ a letalitás, vagyis a megbetegedettek és a közülük elhunytak arányának elemzését pedig a forrás nem tette lehetővé. Mégis bízom benne, hogy sikerült több szempontból bemutatni a járványnak egy kis közösségre gyakorolt hatását, illetve rámutatni az anyakönyvi adatok elemzésének problémás kérdéseire.

FORRÁSOK

Budapest Főváros Levéltára (BFL)

IV. 1002. uu. 63. d. Buda Város Tanácsának iratai. Miscellanea. Tárgyi iratok. Kolerajárvány iratai, 1831–1833.

XV.20. A74–77. A Tabáni Katolikus Plébánia halotti anyakönyvei, 1821–1833, 1872–1873.

XV.20. A66–67. A Tabáni Katolikus Plébánia keresztelési anyakönyvei, 1821–1833.

XV.20. A72. A Tabáni Katolikus Plébánia házassági anyakönyvei, 1821–1833.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Andorka Rudolf 2001: Százvezrek halála: a kolera. In: Andorka Rudolf: *Gyermek, család, történelem*. Századvég, Budapest, 310–314.

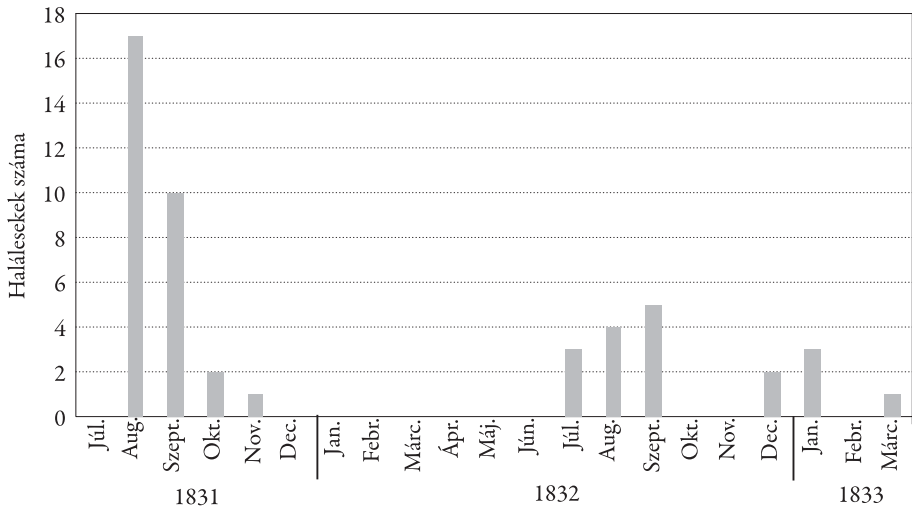
B. Lukács Ágnes 1966: Az 1831–32. évi magyarországi kolerajárvány néhány jellegzetessége. *Orvostörténeti Közlemények* (12.) 40. 71–137.

Benda Gyula 2000: A halálozás és halandóság Keszthelyen 1747–1849. In: Faragó Tamás – Őri Péter (szerk.): *Történeti Demográfiai Évkönyv 2000*. KSH NKI, Budapest, 122–165.

⁵⁰ A teljesség igénye nélkül: Faragó 2006; Kiss 1965; Kiss 2005; B. Lukács 1966; Máday 1990; Novák 1982.

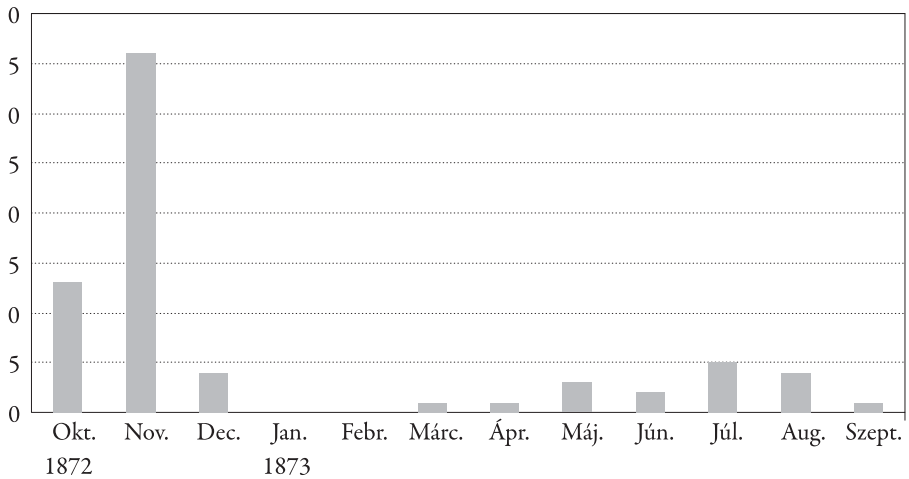
- Faragó Tamás 2006: Humanitárius katasztrófák Máramaros vármegyében a középkortól az első világháborúig I. In: Faragó Tamás – Öri Péter (szerk.): *Történeti Demográfiai Évkönyv 2005*. KSH NKI, Budapest, 19–78.
- Fényes Elek 1843: *Magyarországnak, s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geographiai tekintetben*. II. kötet, Pest.
- Finály Henrik 1884: *A latin nyelv szótára*. Franklin Társulat, Budapest.
- Kiss Ákos 1965: Az 1831 évi kolerajárvány Pest megyében. *Orvostörténeti Közlemények* (11.) 35. 25–47.
- Kiss László 2006: Látták, hogy jön? Védekezési kísérletek az első Magyarországi kolerajárvány idején. In: Faragó Tamás – Öri Péter (szerk.): *Történeti Demográfiai Évkönyv 2005*. KSH NKI, Budapest, 79–92.
- Klinger András (összeáll.) 1984: *A népmozgalom főbb adatai községenként 1828–1900*. VIII. kötet, Szabolcs-Szatmár megye, Szolnok megye, Budapest. KSH, Budapest.
- Koltai Gábor 2004: „Szomszédjával viszálykodott és az halálra sújtotta”. Halálokok vizsgálata az őriszentpéteri református gyülekezetben, 1784–1895. *Sic Itur ad Astra* (16.) 3. 61–91.
- Linzbauer, Xaver Franciscus 1861: *Codex sanitario-medicinalis Hungariae*. III. Sectio 4. Typis Regiae Scientiarum Universitatis Hungariae, Budae.
- Mádai Lajos 1990: Hat nagy kolerajárvány és a halandóság Magyarország dél-dunántúli régiójában a XIX. században. *Demográfia* (33.) 1–2. 58–95.
- Magyary-Kossa Gyula 1929: *Magyar orvosi emlékek. Értekezések a magyar orvostörténelem köréből*. I. kötet. Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat – Eggenberger-féle Könyvkereskedés, Budapest, 282–320.
- Novák László 1982: Pestis-, himlő- és kolerajárványok Pest-Pilis-Solt Vármegyében a XVIII–XIX. században. In: Iványosi-Szabó Tibor (szerk.): *Bács-Kiskun megye múltjából* IV. Bács-Kiskun Megyei Levéltár, Kecskemét, 275–392.
- Pakot Levente 2006: Házasságkötés pestis idején. Magyarigen 1738–1739. In: Faragó Tamás – Öri Péter (szerk.): *Történeti Demográfiai Évkönyv 2005*. KSH NKI, Budapest, 163–188.
- Schematismus 1831: *Schematismus venerabilis cleri archi-diocesis Strigoniensis ad annum post bissextilem tertium a christonato MDCCCXXXI*. Typis Josephi Beimel, Strigonii.
- Szentpétery Imre 1912: *Oklevéltani naptár*. MTA, Budapest.
- Tóth Árpád 2006: Járvány, éhínség és háborús pusztítás egy középvárosban. Adalékok a pozsonyi halandóság történetéhez, 1790–1849 között. In: Faragó Tamás – Öri Péter (szerk.): *Történeti Demográfiai Évkönyv 2005*. KSH NKI, Budapest, 94–109.

1. melléklet

A kolera pusztítása a Tabánban, 1831–1833.

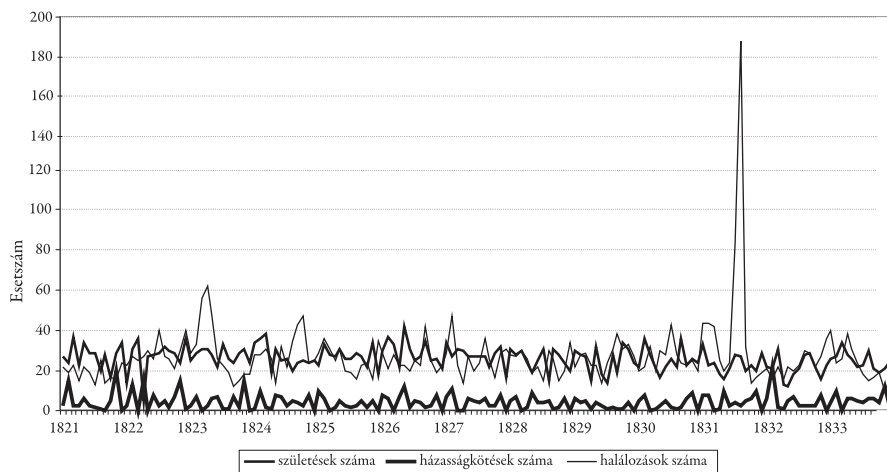
Forrás: BFL XV. 20. A75.

2. melléklet

A kolera pusztítása a Tabánban, 1872–1873.

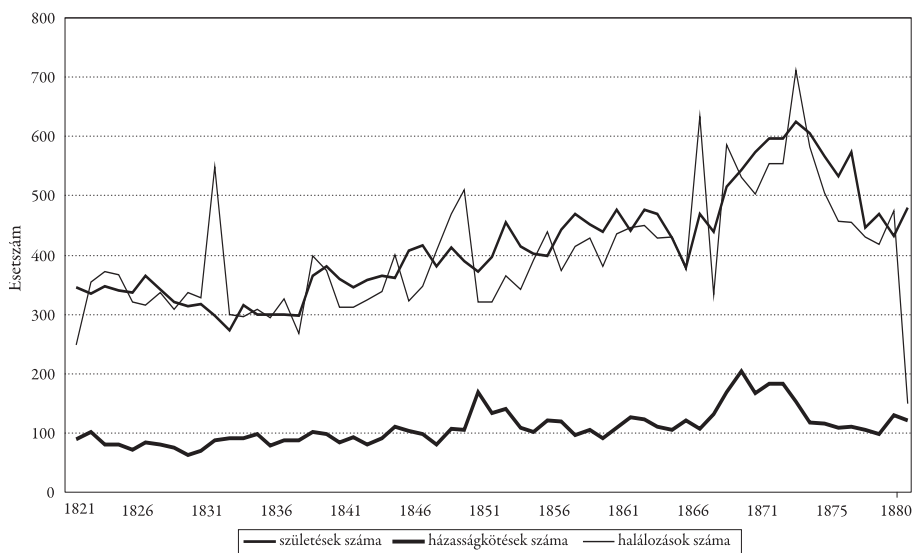
Forrás: BFL XV. 20. A76–77.

3. melléklet

A Tabáni Katolikus Plébánia népmozgalmi adatai, 1821–1833.

Forrás: BFL XV. 20. A66–67., A72., A74–75.

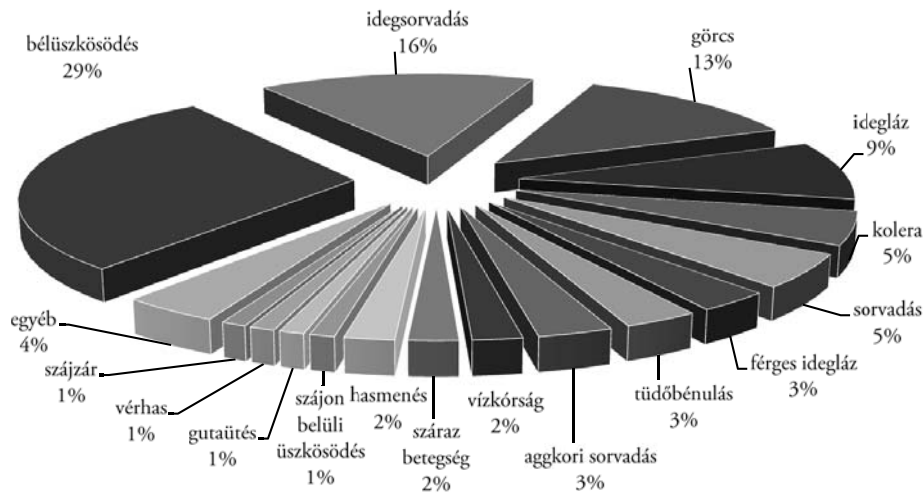
4. melléklet

A Tabáni Katolikus Plébánia népmozgalmi adatai, 1821–1880.

Forrás: BFL XV. 20. A66–67., A72., A74–75; Klinger 1984.

5. melléklet

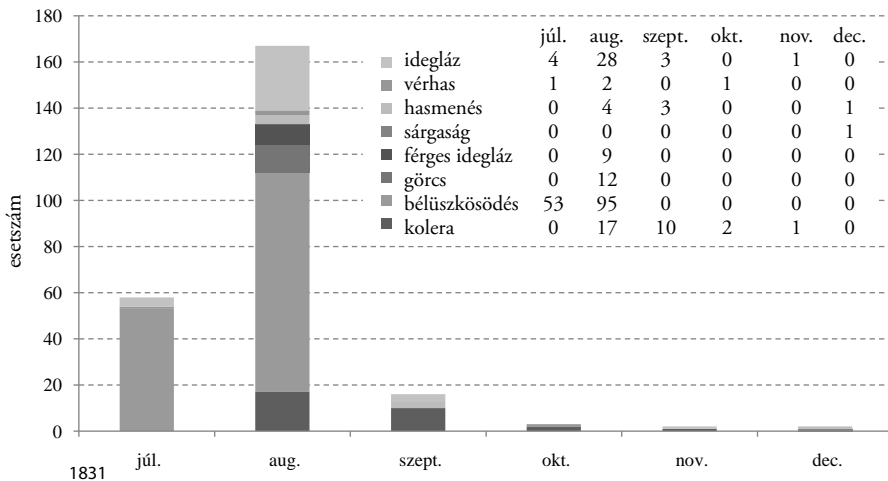
Halálokok megoszlása a Tabáni Katolikus Plébánián, 1831.

Forrás: BFL XV. 20. A75.

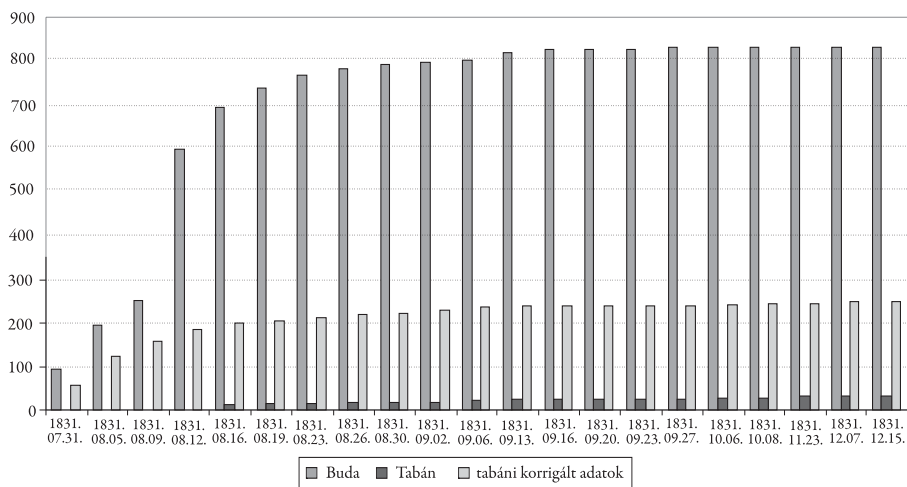
6. melléklet

Kolerahalálozás korrigált adatai

Forrás: BFL XV. 20. A75.

7. melléklet

A budai és a tabáni kolerahalálozás, 1831. (kumulált adatok)

Forrás: BFL XV. 20. A75. Linzbauer 1861: 162–167.